

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОПТИМІЗАЦІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті розглядаються особливості психолого-педагогічного супроводу оптимізації самоактуалізації студентів в процесі професійної підготовки; виділяються суб'єкти організації психолого-педагогічного супроводу: студенти-наставники, куратори академічних груп, викладачі-психологи; розкриваються їх основні функції і форми роботи; пропонується програма розвитку властивостей самоактуалізованої особистості майбутніх психологів в процесі професійної підготовки; приводяться тематичні блоки програми і складаючи вправи.

Ключові слова: Психолого-педагогічний супровід, суб'єкти психолого-педагогічного супроводу, програма розвитку властивостей самоактуалізованої особистості майбутніх психологів в процесі професійної підготовки.

Н.В. Старинская

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ОПТИМИЗАЦИИ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

В статье рассматриваются особенности психолого-педагогического сопровождения оптимизации самоактуализации студентов в процессе профессиональной подготовки; выделяются субъекты организации психолого-педагогического сопровождения: студенты-наставники, кураторы академических групп, преподаватели-психологи; раскрываются их основные функции и формы работы; предлагается программа развития свойств самоактуализирующейся личности будущих психологов в процессе профессиональной подготовки; приводятся тематические блоки программы и составляющие упражнения.

Ключевые слова: Психолого-педагогическое сопровождение, субъекты психолого-педагогического сопровождения, программа развития свойств самоактуализирующейся личности будущих психологов в процессе профессиональной подготовки.

N.V. Starynskaya

FEATURES OF THE PSYCHO-PEDAGOGICAL ACCOMPANIMENT OF THE OPTIMIZATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-ACTUALIZATION IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

The article deals with the features of psycho-pedagogical support of self-actualized student optimization in the process of professional training; the subjects of

psycho-pedagogical support are distinguished: they are students-mentors, academic group curators, psychology teachers; their basic functions and ways of work are discovered; a program of development of a self-actualized personality properties of future psychologists in the process of professional training is suggested; themed program blocks and components of exercise are given.

Key words: Psycho-pedagogical support, subjects of psycho-pedagogical support, a program of development of a self-actualized person properties of future psychologists in the process of professional training.

Професійна підготовка в ВНЗ є найважливішою складовою частиною цілісного процесу формування особистості. У зв'язку з цим процес підготовки майбутніх фахівців в системі вищої освіти повинен забезпечувати не тільки фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, а й створювати умови для становлення творчої особистості майбутнього фахівця, основна задача якого зробити зростання та самовдосконалення метою свого подальшого особистісного та професійного розвитку. Особливо це важливо для майбутніх психологів. Адже фахівець, який покликаний здійснювати психологічну допомогу, сприяти особистісному зростанню і розвитку інших людей, повинен удосконалюватися та особистісно зростати в першу чергу сам. Все це доводить необхідність психолого-педагогічного супроводу самоактуалізації майбутніх психологів в процесі професійної підготовки. .

Важливість психолого-педагогічного забезпечення освіти зазначають чимало дослідників (Г.О. Балл, І.О. Зимня, Л.М. Карамушка, Н.В. Кузьміна, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, А.О. Реан, Н.В. Чепелєва, Ю.М. Швалб, В.О. Якунін та ін.). Впродовж останніх років науковцями до змісту освітньої діяльності разом з навчанням і вихованням зараховують складові психологічного супроводу (М.Р. Бітянова, І.В. Дубровіна та ін.), підтримки (О.Г. Асмолов, О.Ф. Бондаренко, О.Г. Лідерс та ін.). У низці досліджень розглянуто проблеми психологічного та психолого-педагогічного супроводу й підтримки особистісно-професійного розвитку студентів психологічною службою ВНЗ (М.Д. Дворяшина, Ю.В. Суховершина, Л.В. Темнова та ін.).

У науковій літературі поняття психолого-педагогічний супровід розглядають як психологічну допомогу й підтримку реакцій, процесів і станів особистості, які природно розвиваються (В.С. Мухіна); як недирективну форму надання допомоги, спрямовану на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості, що запускає механізми саморозвитку та активізує власні ресурси людини (Ю.В. Слюсарев); як сприяння процесу розвитку й саморозвитку, самореалізації, збереження психологічного здоров'я учнів (І.В. Дубровіна, К.М. Гуревич); як допомогу особистості в її особистісно-

му зростанні; як емпатійність розуміння вихованця, як відкрите спілкування (В.І. Слободчиков); як створення соціально-психологічних умов для успішного навчання й розвитку (Н.Р. Бітянова).

У нашому дослідженні психолого-педагогічний супровід визначено як цілісну, системно-організовану діяльність, що забезпечує створення в межах ВНЗ комплексу соціально-психологічних і педагогічних умов для успішної навчально-професійної підготовки, розвитку та самоактуалізації особистості студента. Основною метою супроводу є створення умов для прояву таких властивостей особистості студентів, які сприяють ефективній реалізації їх потенційних можливостей, особистісному зростанню. Шлях досягнення цієї мети полягає через організацію студентів на власне самовдосконалення за опосередкованої участі працівників вищого навчального закладу. Тільки діяльність самого студента розкриває його потенційні можливості й особистісні властивості. Суб'єктами спільної діяльності при організації психолого-педагогічного супроводу є студенти психологічного факультету, його викладачі, куратори академічних груп, керівники факультету.

Як засвідчує досвід багатьох вищих навчальних закладів, завдання з адаптації до умов вузівського навчання, самореалізації та самоактуалізації найбільш сприятливо можна вирішувати за допомогою кураторів академічних груп [5]. Діяльність куратора академічної групи передбачає позитивну динаміку формування у студентів загальних і професійних компетенцій та особистісних якостей, що забезпечують їх прагнення до самостійності, самоактуалізації, саморозвитку та творчого виконання своїх професійних функцій [7].

Дослідники [2; 4; 5; 8;] відзначають важливість взаємодії студентів різного рівня здібностей, умінь, досвіду, різного року навчання, віку, адже це може сприяти передачі досвіду самоактуалізації, знань про техніки та прийоми саморозвитку та самовдосконалення. «Сильні» студенти можуть виконувати роль дорослих і забезпечувати необхідну індивідуалізацію для більш «слабких» однолітків у зоні їх найближчого розвитку [4]. Аналіз робіт з проблеми засвідчив, що в психології та педагогіці недостатньо вивчено і використано різновікову взаємодію студентів ВНЗ з метою розвитку здібностей до самоактуалізації. Але така взаємодія може бути здійснена під час роботи студентів-наставників зі студентами молодших курсів.

Вживане нами поняття «студент-наставник» співзвучне з використовуваним в педагогіці поняттям «тьютор», діяльність якого спрямована на роботу зі студентами, навчальним матеріалом, підготовку й передачу його в більш доступній формі, пояснення проблеми ясно й зрозуміло, що викликає інтерес до предмету. У межах супроводу самоактуалізації майбут-

ніх психологів під час професійної підготовки студенти-наставники виконують дещо інші функції, а саме: допомога в організації навчально-професійної діяльності першокурсників (надання інформації про структуру навчальної програми психологічного факультету, знайомство з ефективними методами роботи, підтримка в самоосвіті); обмін досвідом подолання та вирішення проблем, труднощів адаптаційного періоду, реалізації та розкритті свого внутрішнього потенціалу; спонукання студентів-першокурсників, на підставі власного досвіду, до роботи над собою, самовдосконалення, прагнення до актуалізації власного потенціалу під час професійної підготовки.

Організація цієї діяльності охоплює студентів старших курсів (починаючи з 3 курсу), що дозволяє розширити спектр варіативних форм взаємодії майбутніх психологів старших і молодших курсів та ефективно вирішувати завдання оптимізації самоактуалізації. Ефективність роботи студентів-наставників під час психолого-педагогічного супроводу обумовлено тим, що вони мають такий же соціальний статус, як і їхні підопічні, добре уявляють собі їх труднощі та проблеми і, будучи успішними студентами, є гідним прикладом для наслідування. Ці студенти спільно з першокурсниками висувають ідеї, готуються і беруть участь у творчих заходах, що стимулює мотивацію саморозвитку, забезпечує залучення студентів-першокурсників до творчої діяльності.

До студентів-наставників висувають певні вимоги: знання основних функцій студентів-наставників, завдань і змісту їх діяльності, основних проблем студентів молодших курсів; а також вони повинні виявляти такі вміння, як: здійснення рефлексивної діяльності, прийняття відповідальності, саморозвиток, міжособистісне спілкування, робота в команді, організаторські тощо. Студентів-наставників обирають куратори академічних груп зі складу успішних студентів за бажанням (один або кілька студентів, залежно від кількості студентів-першокурсників у групі).

Куратори академічних груп здійснюють функції організатора (організація підготовки студентів-наставників), консультанта (консультація та супровід діяльності студентів-наставників), координатора (організація взаємодії між усіма суб'єктами психолого-педагогічного супроводу розвитку здатності до самоактуалізації). Також куратори повинні проводити моніторинг діяльності студентів-наставників; мотивувати їх на самоосвіту, самовдосконалення та самоактуалізацію особистості; проводити спеціальні семінари для студентів-наставників, на яких вони проходять підготовку з метою оволодіння необхідними їм знаннями й уміннями; організовувати знайомство й зустрічі студентів-наставників та тих, кому буде надано допомогу, на так званих «зустрічах-консультаціях», на яких студенти-наставники самі проводять бесіди з питань, що цікавлять молодших.

Викладачі-психологи забезпечують науковий, прикладний та практичний аспекти супроводу. Суть наукового аспекту полягає у визначенні теоретичних і методичних основ розвитку та самоактуалізації особистості під час професійної підготовки; теоретичному обґрунтуванні та розробці психодіагностичних і психокорекційних методів супроводу. Прикладний аспект спрямований на вирішення завдань методичного забезпечення супроводу. Практичний аспект передбачає реалізацію всіх зазначених напрямів через безпосередню роботу зі студентами.

Основними формами роботи викладачів-психологів є психодіагностика, психокорекційна робота, психологічне консультування. За допомогою психодіагностики здійснюється обстеження студентів, виявлення індивідуально-психологічних особливостей їх особистості, її потенційних можливостей під час професійно-навчальної підготовки, визначається ефективність психолого-педагогічного супроводу оптимізації самоактуалізації першокурсників. Психокорекційна робота передбачає цілеспрямований психологічний вплив з метою зміни психічного стану студента відповідно до «норми психічного розвитку», формування навичок, що роблять його поведінку більш гнучкою, що підвищують адаптацію, можливості особистісного розвитку та актуалізації власного потенціалу. Програма психокорекційної роботи складається на підставі результатів психодіагностичного обстеження й може проводитися в груповій або індивідуальній формі [3]. Психологічне консультування полягає у створенні умов спілкування, у яких студент, здійснюючи дослідження власної особистості, починає краще розуміти себе та взаємодіяти з іншими людьми, по-новому бачити й оцінювати свої проблеми, знаходити альтернативні варіанти їх вирішення, нести відповідальність за своє життя, усвідомлювати шляхи самоактуалізації [6].

Отже, основними ідеями системи психолого-педагогічного супроводу оптимізації самоактуалізації майбутніх психологів суб'єктів навчально-професійного процесу психологічного факультету є: організація на факультеті взаємодії студентів-наставників і першокурсників, що сприяє оптимізації їх самоактуалізації; розширення сфери діяльності кураторів студентських академічних груп (підготовка студентів-наставників, організація, координація та моніторинг їх діяльності); залучення викладачів-психологів, розширення сфери їх діяльності (психологічні консультації для першокурсників, проведення з ними психодіагностичної та психокорекційної роботи).

Одним з елементів психолого-педагогічного супроводу майбутніх психологів в процесі професійної підготовки можна вважати розроблену нами експериментальну програму розвитку властивостей самоактуалізо-

ваної особистості майбутніх психологів в процесі професійної підготовки, реалізація якої здійснюється викладачами-психологами.

Основною метою цієї програми є створення умов для прояву властивостей студентської особистості, які сприяють ефективній реалізації їх потенційних можливостей, особистісному зростанню. Теоретичними підвалинами для побудови програми слугували такі механізми розвитку особистісних властивостей, як: самопізнання, самостимулювання, самопрограмування, самореалізація та самопрезентація.

Самопізнання забезпечує усвідомлення, з'ясування своїх можливостей, своїх позитивних та негативних якостей, особистісних властивостей, що сприяють або перешкоджають повному вияву себе. Самостимулювання як внутрішнє спонукання до саморозвитку, самостійної роботи над удосконаленням своєї особистості передбачає використання прийомів самокритики, самостимуляції, самонаказу, самообов'язковості, самопримусу. Самопрограмування охоплює формулювання мети й завдань, визначення шляхів, ресурсів для повного прояву своїх потенційних можливостей. Основними елементами самореалізації вважають: прийоми організаційно-управлінського характеру, інтелектуальний розвиток, саморегуляцію психічних станів. Самопрезентація може бути визначена як уявлення форм і методів роботи над собою, що відповідають актуальному розвитку властивостей особистості.

Зазначена мета й механізми розвитку особистісних властивостей, що обумовлюють здатність до самоактуалізації, передбачають вирішення таких завдань:

- формування в учасників тренінгу уявлень про процес самоактуалізації, про властивості особистості, що самоактуалізується;
- розвиток вміння приймати себе, довіряти власному «Я»;
- вироблення навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, пізнання та прийняття інших людей;
- навчання способам ефективного планування свого часу, формулювання цілей, а також оцінки їх адекватності та реалістичності;
- стимулювання прагнення до досягнення успіху, конструктивного вирішення проблемних ситуацій;
- формування здатності до здійснення життєвого вибору, почуття відповідальності за становлення своєї особистості;
- розвиток творчого потенціалу особистості.

Під час роботи застосовуються такі прийоми: вправи для розминки (психогімнастика); самодіагностика й організація зворотнього зв'язку; міні-лекції; практикуми; групова дискусія; рольові ігри, мозковий штурм

та аналіз проблемних ситуацій; техніки психосинтезу, позитивної психотерапії та гештальттерапії.

Для створення програми ми використовували вправи, розроблені Є.І. Роговим, С.С. Занюком, Р.П. Попелюшко, А.О. Капаціною, Є.О. Лопатіним та адаптовані з урахуванням цілей нашої програми.

Програма розрахована на 10 занять по 2 години (загальна тривалість 20 годин). Частотність зустрічей – 1 раз на тиждень. Програма розрахована на проведення занять із студентською групою. Групи повинні комплектуватися добровільно. З процесуального боку програма складається з чотирьох тематично взаємопов'язаних блоків.

Перший блок (заняття 2-3) є інформаційно-аналітичною основою тренінгу і передбачає осмислення процесу самоактуалізації, аналіз, оцінювання якостей і властивостей особистості, що сприяють повному прояву можливостей.

Заняття № 2.

Мета: осмислення процесу самоактуалізації.

Розминка. Психогімнастика.

Міні-лекція. «Самоактуалізація та її значення в житті людини».

1. Вправа «Я і мої досягнення протягом 10 років».

Мета: формування адекватного уявлення про своє майбутнє.

2. Вправа «Піраміда потреб».

Мета: виявлення актуальних потреб.

3. Діагностика основних потреб.

Зворотній зв'язок.

Заняття № 3.

Мета: аналіз, оцінювання якостей і властивостей особистості, що сприяють повному прояву можливостей.

Розминка. Психогімнастика.

Міні-лекція. «Характеристика самоактуалізованої особистості».

1. Вправа «Оцінювання психологічних характеристик самоактуалізованої особистості».

Мета: аналіз психологічних характеристик самоактуалізованої особистості, оцінювання рівня їх самовираженості.

2. Вправа «Мої позитивні та негативні якості».

Мета: аналіз позитивних та негативних якостей особистості, оцінка їх впливу на реалізацію власного потенціалу.

3. Вправа «Портрет і образ самоактуалізованої особистості».

Зворотній зв'язок.

Другий блок (4-5 заняття) спрямований на формування в учасників групи здатності приймати себе та інших, міжособистісно взаємодіяти.

Заняття № 4

Мета: формування адекватного уявлення про свою особистість; процес самопізнання власної особистості; формування вміння приймати інших людей.

Розминка. Психогімнастика.

1. Вправа «Я і об'єкт».

Мета: створення психологічних передумов для саморозкриття і самоприйняття; розвитку критичного та об'єктивного ставлення особистості до самої себе.

2. Вправа «Від третьої особи».

Мета: вивчення особистісних уявлень про себе на підставі самоаналізу, саможовітання.

3. Вправа «Віддзеркалення».

Мета: самоаналітична робота, яка сприяє прийняттю власної особистості.

4. Вправа «Лист своєму Я».

Мета: розвиток уміння дослухатися порад, довіряти власному «Я».

5. Вправа «Мої добрі справи».

Мета: формування позитивного ставлення до людей.

6. Вправа «За що ми любимо».

Мета: аналіз внутрішніх якостей інших людей, які сприяють їх прийняттю.

Обладнання: аркуш паперу, ручка.

7. Діагностика рівня самооцінки.

Зворотній зв'язок.

Заняття № 5.

Мета: розвинути вміння міжособистісної взаємодії; встановлювати вербальний і невербальний контакт; виходити з конфлікту; попереджати й вирішувати конфлікти.

Розминка. Психогімнастика.

1. Вправа «Без слів».

Мета: формування навички невербальної комунікації.

2. Вправа «Комплімент».

Мета: розвиток навичок спілкування.

3. Вправа «Зустріч».

Мета: розвиток уміння встановлювати контакт з оточуючими і розривати його.

4. Вправа – рольова гра «Черга».

Мета: формування та розвиток навички встановлення контакту.

5. Вправа «Автобус».

Мета: формування навички невербального спілкування.

6. Вправа «У разі якщо б ..., я став би ...».

Мета: відпрацювання навичок швидкого реагування на конфліктну ситуацію.

7. Вправа – рольова гра «Залагоджування конфліктів».

Мета: відпрацювання умінь і навичок залагоджування конфліктів.

Зворотній зв'язок

Третій блок (6-8 занять) орієнтований на вироблення навичок щодо планування робочого часу й цілепокладання; прагнення досягати високих результатів і майстерності в діяльності.

Заняття № 6

Мета: набуття теоретичних знань і практичних навичок планування робочого часу, як чинника, що сприяє самоактуалізації особистості.

Розминка. Психогімнастика.

Міні-лекція «Планування часу».

1. Вправа «Практичне планування робочого дня».

2. Вправа «Фотографія робочого дня».

Мета: проаналізувати ефективність управління часом.

3. Вправа «Образ часу».

Мета: аналіз значущості минулого, майбутнього, справжнього в житті людини.

4. Вправа «Розподіл часу».

Мета: аналіз учасниками тренінгу свого звичайного дня.

5. Вправа «Плани».

Зворотній зв'язок

Заняття № 7

Мета: набуття теоретичних знань і практичних умінь ставити цілі й досягати їх.

Розминка. Психогімнастика.

Міні-лекція «Мета в житті людини».

1. Вправа «Дороговказна зірка».

Мета: вивчити власні життєві плани: цілі, способи їх досягнення; створити умови для усвідомлення значущості того чи іншого бажання.

2. Вправа «Досягнення мети».

Мета: розвиток уміння ставити мету, виділяти проміжні цілі, способи й засоби їх досягнення.

4. Вправа «Оголошення» (психосинтез).

Мета: усвідомлення й формулювання цілей, затвердження та прийняття їх.

5. Вправа «Стріла».

Мета: усвідомлення учасниками того, що саме їм треба робити, щоб рухатися до своєї мети впевнено і зосереджено.

Зворотній зв'язок

Заняття № 8.

Мета: розвиток мотивації досягнення успіху студентів через формування нових позитивних когнітивних процесів (сприйняття, мислення, ставлення до самого себе).

Розминка. Психогімнастика.

1. Вправа «Тема успіху»

Мета: Зміна мотивації через формування нового позитивного мислення.

2. Вправа «Придумай девіз»

Мета: створити певний девіз і навчитися діяти відповідно до його змісту.

3. Вправа «Ідентифікація з улюбленою твариною»

Мета: актуалізувати наполегливість, силу волі й підвищити мотивацію досягнення за допомогою ототожнення себе з улюбленою твариною.

4. Вправа «Успіх у минулому».

Мета: формування нових мотиваційних стосунків через використання позитивних емоцій, які пов'язані з колишніми успіхами.

5. Вправа «Уникнення невдачі»

Мета: аналіз форм поведінки, спрямованих на уникнення невдачі.

5. Діагностика мотивації досягнення успіху й уникнення невдач.

Зворотній зв'язок.

Четвертий блок (9-10 заняття) присвячений розвитку умінь долати труднощі в різних складних ситуаціях; вихованню творчої установки, прагнення до досконалості, самоактуалізації.

Заняття № 9.

Мета: розвиток уміння долати труднощі на шляху до самоактуалізації, нести відповідальність за свої вчинки й дії; набуття навичок вирішення проблемних ситуацій.

Розминка. Психогімнастика.

1. «Мозковий штурм»: «Як ви думаєте, що таке проблема?».

Міні-лекція «Що таке проблема?».

3. Вправа «Я впораюся із цією проблемою».

Мета: формування навичок вирішення проблем, що виникають.

4. Вправа «Перешкоди в навчанні».

Мета: ознайомлення зі способами знаходження саморесурсів для подолання перешкод.

5. Вправа «Вчимося на помилках».

Мета: навчання учасників групи подумки вибудувувати альтернативи невдалим діям або способам поведінки.

Заняття № 10.

Мета: усвідомлення й подолання бар'єрів прояву творчого потенціалу, самовираження.

Розминка. Психогімнастика.

1. Вправа «Формула мене».

Мета: розвиток творчого мислення, формування навичок творчої самопрезентації.

2. Вправа «Картки на спині».

Мета: аналіз труднощів, бар'єрів для прояву креативності.

3. Вправа «3 способи нестандартного використання предмета».

Мета: усвідомлення бар'єрів креативності, розвиток уяви та креативності мислення.

4. Вправа «С.О.Л.П.».

Мета: розвиток точності, нестандартності мислення.

5. Вправа «Творчий аналіз».

Мета: розвиток творчого мислення.

6. Заключний обмін думками.

7. Оцінка роботи групи тренером.

У програмі виділено вступне (1 заняття) і підсумкове заняття (10 заняття).

Отже, запропонована система роботи дозволить студентам, на наш погляд, усвідомити важливість безперервного становлення, розвитку, вдосконалення особистості. Оскільки самоактуалізація, тобто реалізація всіх можливостей людини, неможлива без розвитку, збагачення внутрішньоособистісної, мотиваційно-потребнісної площин особистості [1].

Список литературы

1. Анциферова Л.И. Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрахама Маслоу / Л.И. Анциферова // Вопросы психологии. — 1973. — № 4. — С. 173-180.
2. Губанова М.И. Педагогическое сопровождение социального самоопределения старшеклассников / М.И. Губанова // Педагогика. — 2002. — № 9. — С. 32-39.
3. Истратова О.Н. Справочник психолога средней школы / О.Н. Истратова, Т.В. Эксакусто. — Ростов н/Д.: Феникс, 2008. — 510 с.
4. Кочетова А. Воспитание в вузе на основе коллективной деятельности / А. Кочетова // Высшее образование в России. — 2006. — №4. — С. 99-101.
5. Лопатин Е.А. Педагогические аспекты самоактуализации студентов в вузе: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — Рязань, 2009. — 221 с.
6. Матвеева М.П. Особливості професійної діяльності шкільного психолога / М.П. Матвеева // Практична психологія та соціальна робота — 2003. — № 1. — С. 44-60.
7. Нестерова О.Г. Теория и методика профессионального образования: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. — М., 2006. — 206 с.
8. Якушина М.С. Роль кураторов в формировании субъектной позиции студентов и школьников М.С. Якушина // Вестник РГНФ. — 2007. — №4. — С. 197-204.